

Tegenstrijdigheden van een klimaatrelativist

Johan Albrecht:

Klimaatrelativisme.

Leuven/Voorburg: Uitgeverij Acco, 2007;

160 blz.; 16,25 euro;

ISBN 978-90-334-6606-9

Een automobilist wordt aangehouden omdat hij in de bebouwde kom geen 50 maar 86 km per uur rijdt. Dat lijkt een stevige overtreding, maar u vergist zich. Het komt er namelijk op neer dat die man per seconde maar 10 meter extra aflegt, dus waar hebben we het over?

Het is deze redenering die Albrecht volgt om het klimaatprobleem te relativiseren. Een zeespiegelstijging van 18 tot 60 cm in een eeuw, dat is een paar millimeter per jaar, dus hoeven we ons niet druk te maken. Dat een dergelijke stijging veel sneller gaat dan normaal én dat er nogal wat kustgebieden in de wereld zijn die aan een halve meter genoeg hebben om kopje onder te gaan, zoals die 10 meter extra per seconde de overstekende voetganger fataal kan worden, is een inzicht dat niet aan Albrecht is besteed. Het bewijst maar weer eens dat een boek geschreven door een wetenschapper niet hetzelfde is als een wetenschappelijk boek.

Ruime ervaring in het lezen (en produceren) van klimaatsceptische artikelen heeft me geleerd dat dit soort werkjes standaard zeven elementen moeten bevatten: het IPCC wordt als 'bureaucratie' neergezet; *urban heat islands* vertekenen de temperatuurmetingen; de klimaatverandering heeft te maken met veranderingen in de zonneactiviteit; zorgen over klimaatverandering zijn een vorm van hysterie; milieubesef is een vorm van religie; en de techniek zal het allemaal

wel oplossen of weten te voorkomen. Dat zijn er zes en ze zijn hier allemaal terug te vinden. Het zevende element ontbreekt evenmin: de verongelijkte toon van de scepticus dat zijn mooie optimistische boodschap geen gehoor vindt bij de media (die het broeikas-scepticisme trouwens al jarenlang ruim baan verlenen).

Het klimaatscepticisme is, kort door de bocht, als volgt samen te vatten: het klimaat verandert niet (of nauwelijks); als het wél verandert, deed het dat altijd al; als het door de mens komt, is het geen probleem; als het wél een probleem is, lossen we het technisch wel op. Dat laatste is waar de auteur de meeste aandacht aan besteedt. Zijn enthousiaste uiteenzettingen over wat er technisch allemaal zou kunnen als we het klimaatprobleem serieus zouden nemen, botsten in dit boekje echter op zijn dringende behoefte het probleem te relativiseren. Anders dan bij andere sceptici leidt dit bij Albrecht tot een nogal vreemde ambivalentie. De klimaatdoelstelling van bijvoorbeeld de Europese Unie wordt als onzinnig bestempeld, omdat zij ook zonder beleid verwezenlijkt kan worden, maar een regel verder 'zijn er nu al technologische oplossingen om de uitstoot van broeikasgassen sterk te drukken, met dank aan de klimaatdoelstellingen'. Er is sprake van een klimaathype, maar 'met dank aan de klimaathype' kan er bijzonder verstandig beleid worden ontwikkeld (blz. 24). De 'opgeklopte hysterie' is totaal ongegrond (blz. 25), maar dat staat weer op gespannen voet met de constatering 10 pagina's daarvoor dat voor arme landen de toenemende concentraties van broeikasgassen 'catastrofaal kunnen zijn' (blz. 14). Op blz. 29 maakt het IPCC gebruik van de 'allerbeste klimaatmodellen die

draaien op de sterkste supercomputers' en in een later hoofdstuk worden al die modellen als tamelijk gevaarlijk wensdenken aan de dijk gezet (blz. 103). Een heel hoofdstuk wordt besteed aan het denken van Heraclitus (u weet wel, die van *panta rhei*) om ons in te pepen dat het klimaat nu eenmaal niet stabiel is, en vervolgens staat er 10 bladzijden verderop doodleuk dat 'bepaalde stellingen van een lang vergeten filosoof natuurlijk geen reden zijn om global warming niet serieus te nemen'; wéér een hoofdstuk helemaal voor niets gelezen.

En zo gaat het maar door. We moeten niet denken dat er simpele oplossingen zijn voor het klimaatprobleem (blz. 49), zegt Albrecht, om vervolgens euforisch uit te weiden over de prachtige technologieën die 'voor de zoveelste keer aantonen dat de simpelste oplossingen gewoon voor het grijpen liggen'. Het is op zijn minst allemaal nogal onevenwichtig. Je krijgt als lezer, zijn goede bedoelingen ten spijt, totaal geen zicht op waar de auteur nu eigenlijk voor staat. Hij beschrijft hoe het investeren in nieuwe technologie kan leiden tot stevige reducties van de CO₂-uitstoot, maar de reden waarom dat nodig zou zijn, haalt hij zelf voortdurend onderuit; CO₂-reductie is namelijk niet de juiste weg; adaptatie aan klimaatverandering in veel zinniger, schrijft hij.

Dit boek is een losse flodder. Afgezien van de tegenstrijdigheden staat het bol van de slordigheden en herhalingen. Het aantal malen dat je als lezer onder ogen krijgt dat 'de markt geen hersens heeft' en dat 'het klimaat altijd verandert' is buitensporig. En dan zijn er de anglicismen: 'Matuur' (*mature*), 'in geen tijd' (*in no time*), 'Eens een technologie evolueert' (*once a technology ...*). 'Dodentol' staat

ook niet in *Van Dale* en 'afoetsen' voor 'toetsen' verdient evenmin een schoonheidsprijs. Tot slot: de foute afbreking 'Beleid-smakers' (blz. 22) is, gezien de hoofdstelling van de auteur

dat de klimaathype zulke goede gevolgen kan hebben voor het klimaatbeleid, te grappig om niet te noemen.

Wybren Versteegen

Dr Wybren Versteegen, milieuhistoricus aan de Vrije Universiteit Amsterdam, is auteur van o.a. *Vervuiling van het milieudebat* (Amsterdam: uitgeverij Nieuwezijds, 1999) en van 'Het Museum van de twijfel' over het broeikascepticisme (*Trouw*, 17 april 2004).

Kernenergie niet onbesproken in België

Erik Laes, Lakshmi Chayapathi, Gaston Merkens & Gilbert Eggermont:

Kernenergie (on)besproken; een geschiedenis van het maatschappelijk debat over kernenergie in België.

Leuven: Uitgeverij Acco, 2007; 367 blz.; 35,- euro; ISBN: 978-90-334-6659-5

Aanvankelijk zou kernenergie 'op termijn het energieparadijs op aarde mogelijk maken', maar eind jaren zestig ging het vooral over de bouw van een grote serie kerncentrales. Uiteindelijk werden er zeven van gebouwd. In de jaren '80 besloot de overheid tot een moratorium op de bouw van nieuwe kerncentrales, gevolgd door het besluit in 2003 om met kernenergie te stoppen. Omdat er in dit laatste besluit een overmachtsclausule is ingebouwd, staat kernenergie ook nu weer op de agenda in België. Dat kunnen we lezen in het boek *Kernenergie (on)besproken*, met als ondertitel 'een geschiedenis van het maatschappelijk debat over kernenergie in België'.

De titel, met het woord (on)besproken, maakt nieuwsgierig. Zoals de auteurs het opschrijven, bedoelen ze zowel 'besproken' als 'onbesproken'. Het boek begint met de vaststelling dat de vragen over kernenergie het grote publiek, de deskundigen en de politiek al tientallen jaren in de ban houden. In die betekenis is kernenergie 'besproken'. Het woord 'onbesproken' wordt vaak gebruikt in de

betekenis van onbesproken gedrag. Maar dat is voor kernenergie niet van toepassing. De auteurs stellen vast dat de problemen van kernenergie in het verleden welbewust zijn doorgeschoven naar toekomstige generaties, en ook dat op de nucleaire sector zelfkritiek en cultuurverandering van toepassing zijn. Tegelijk constateren ze dat 'men er eigenlijk nooit toe gekomen is een gestructureerd debat over het (kern)energiebeleid te organiseren, laat staan dat men er in geslaagd is de burger erbij te betrekken'.

Het boek is ontstaan vanuit het Vlaams Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek. Dit instituut gaf het Studie Centrum voor Kernenergie (SCK) te Mol en de Vrije Universiteit Brussel opdracht een rapport te schrijven over de kernenergie-discussie. Het SCK is een instituut dat vanaf 1957 werkt vanuit het belang vóór kernenergie. En dat klinkt in het rapport door. Vandaar de grote aandacht aan de overmachtsclausule in het regeringsbesluit van 2003 om met kernenergie te stoppen. Het lijkt of de auteurs willen laten zien dat het jammer is om met kernenergie te stoppen. Aan de andere kant is het een actueel boek, met veel verwijzingen, waar ook protest tegen kernenergie aan de orde komt. De vier auteurs, vooral afkomstig uit de kernenergiewereld, zetten in heldere en niet-technische taal tot in detail de ontwikkelingen en de doorslaggevende factoren daarbij uiteen. Het is spannend om te

lezen, tot het laatste deel, met nogal abstracte bespiegelingen over de toekomst.

Eén van de auteurs, Gilbert Eggermont, had jarenlang een belangrijke functie bij SCK. In de analyses van debatten komt Eggermonts bijdrage herhaaldelijk aan de orde. Dat een auteur als het ware zijn eigen bijdrage aan de discussie analyseert, is één van de weinige storende factoren in het boek.

Belgisch uranium voor atoombom

De geschiedenis van het Belgische uranium gaat ver terug in de tijd. In 1913 trof men in Katanga (Belgisch Congo) uranium aan. Vanuit deze mijn werd in de jaren '40 uranium geleverd voor de eerste Amerikaanse atoombom. Nu vijftig jaar geleden, bij de wereldtentoonstelling te Brussel in 1958, werd het Atomium het toonbeeld van het optimisme over kernenergie. De aanvankelijke bedoeling was dat een kerncentrale naast de wereldtentoonstelling stroom zou leveren, maar dat ging niet door, omdat 'de Belgische autoriteiten de bouw van een nucleaire centrale dicht bij een grote stad niet gunstig gezind waren'.

De kerncentrale, de BR3, werd wel gebouwd op het terrein van SCK te Mol. Daar bevonden zich al twee onderzoeksreactoren, BR1 en BR2. Het was een tijd van grootse plannen. Er zou een hele reeks kerncentrales gebouwd worden, waarvan die te Doel en Tihange werden verwezen-

lijkt. Ook nam België, samen met Nederland en Duitsland, deel in de snelle kweekreactor te Kalkar. Deze reactor is nooit in bedrijf gekomen, maar omgebouwd tot een pretpark. Daarnaast verwierf België aandelen in kerncentrales te Chooz, net over de grens in Frankrijk, en in de Franse verrijkingsfabriek te Tricastin. Belangrijk was ook de fabriek voor de opwerking van gebruikte brandstofelementen Eurochemie te Mol. Daar werd in de periode 1966-1974 plutonium afgescheiden. De fabriek ging dicht door de te hoge kosten en kwam voor één frank in handen van de Belgische staat, die de ontmanteling moet verzorgen en betalen.

Het maatschappelijk debat over kernenergie begint eindelijk pas in 1974, bij de aankondiging van Zeebrugge als mogelijke vestigingsplaats van een kerncentrale. Dat leverde zoveel verzet en discussie op, dat deze plaats in 1976 van de lijst werd geschrapt. Een ander discussiepunt werd de opslag van radioactief afval. België stortte van 1976 tot 1982

zo'n 28.000 ton licht- en middel-radioactief afval in de *oceaan*. Dat werd internationaal verboden. Daarop zocht de nucleaire industrie een alternatief. In 1994 publiceerde men een lijst van 98 mogelijke opslagplaatsen bovengronds. Dat veroorzaakte zoveel protesten dat de overheid de plannen liet varen. Daarop kwam instemming van de plaatselijke bevolking, het lokale partnerschap, in zwang. Instemming werd gevonden bij Mol, het kernenergiecentrum van België, met als resultaat dat het licht- en middel-radioactief afval daar opgeslagen zal worden.

Uit de geschiedenis leiden de auteurs af dat 'pogingen tot overtuiging of opvoeding weinig of niets uithalen'. In feite gaat het bij debatten over kernenergie om de voorwaarden die een maatschappij oplegt aan een technologische ontwikkeling, stellen ze. Als dat niet goed gebeurt, wijst de bevolking kernenergie af. En om dat te voorkomen, pleiten de auteurs voor 'dialogoexperimenten'. Belangrijke voorwaarde daarbij is 'de organisatie

van evenwichtige expertise'. De belangen van deskundigen moeten van tevoren duidelijk gemaakt worden. De experts 'moeten worden gestimuleerd om zelf kritisch te reflecteren over hun (vaak impliciete) denkkaders'. Iedereen heeft immers waardegeladen oordelen; ook technici zijn niet waardevrij. De diverse groeperingen moeten de mogelijkheid krijgen hun standpunten nader te onderbouwen. Dit betekent dat 'waar nodig, financiële middelen vrijgemaakt zullen moeten worden om (tegen)expertise in te roepen'. Zo kunnen we voorkomen dat een deel van de deelnemers aan een discussie betaald wordt door de baas en de rest het als vrijwilligerswerk moet doen. Een interessant voorstel, ook voor Nederland.

Herman Damveld

Herman Damveld is sinds 1977 zelfstandig onderzoeker en publicist over (kern)energie, met als specialiteit maatschappelijke discussies over kernafval.

Klimaat en menselijke ontwikkeling

United Nations Development Programme (UNDP):

Human Development Report 2007/2008: 'Fighting Climate Change: Human Solidarity in a Divided World'.

te bestellen bij: Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke

'Hot issue' klimaatverandering beheerste 2007. De secretaris-generaal van de Verenigde Naties bestempelde het als een prioriteit, de VN-Veilighedsraad debatteerde er voor het eerst over, en onder auspiciën van de

VN werden van 3-14 december op Bali onderhandelingen gevoerd over het post-Kyoto-tijdperk. Daarnaast bracht het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) zijn vierde rapport uit, met nieuwe klimaatscenario's die veel ernstiger uitvallen dan voorheen. Ten slotte was er ook veel publiciteit rondom Al Gore's waarschuwend documentaire *An Inconvenient Truth* en de film *LiveEarth*, en ontvingen hij en de IPCC ook nog eens de Nobelprijs voor de Vrede.

Het *Human Development Report 2007/2008* van het *United Nations Development Programme* (UNDP) sluit zich aan bij deze tendens: op 27

november, een week vóór de klimaat-top in Bali, verscheen het rapport over klimaatverandering en het effect hiervan op de menselijke ontwikkeling. Het rapport trekt de alarmerende conclusie dat klimaatverandering een zeer negatief effect zal hebben op de menselijke ontwikkeling. De gevolgen zullen het zwaarst gevoeld worden door de armere landen in de wereld, die het minst hebben bijgedragen aan het probleem, én het minste geld en technologie hebben om zich tegen de gevolgen van klimaatverandering te weren. Het rapport wijst op de verantwoordelijkheid van de rijke landen voor deze problematiek. Zij moeten

nu in actie komen, en met zwaarder geschut dan voorheen.

Het eerste hoofdstuk schetst de huidige bedreiging die *klimaatverandering* vormt voor de armeren, en hoe dit de ongelijkheid in de wereld vergroot.

Toenemende droogte en woestijnvorming, het stijgen van de zeespiegel als gevolg van het smelten van ijsbergen en gletsjers, alsmede zware regenval zullen voornamelijk in ontwikkelingslanden zorgen voor ondervoeding, watertekorten, gezondheidsproblemen en het verlies van levensonderhoud. Verder bespreekt het hoofdstuk ook de scenario's voor de toekomst. Benadrukt wordt hoe dicht we bij het keerpunt zijn: stijgt de temperatuur meer dan 2 C°, dan kan dit desastreuze gevolgen hebben voor de mensheid, die nu nog niet te overzien zijn. Afrika, kleine eilandstaten en kustzones merken de gevolgen nu al.

Het tweede hoofdstuk bespreekt *klimaatschokken*, zoals tropische stormen, overstromingen en droogten. Het rapport geeft aan dat klimaatschokken niet direct kunnen worden toegeschreven aan klimaatverandering, omdat klimaatschokken afhangen van de wisselwerking die tussen willekeurige krachten en systemische factoren plaatsvindt. Klimaatverandering schept wél de systemische voorwaarden voor extremere weerstoestanden, zoals intensere tropische stormen. Het rapport ziet zulke klimaatschokken als een val. Zo zullen arme boeren in droge gebieden geneigd zijn droogtebestendige, maar minder winstgevendende gewassen te planten. En omdat de keuzen van arme mensen beperkt zijn, zullen ze na een klimaatschok misschien hun kinderen van school moeten halen of hun vee moeten verkopen om te overleven. Hierdoor zullen de armste mensen in een vicieuze cirkel belanden en niet uit deze armoedeval ontsnappen.

Hoofdstuk drie verdiept zich in vermindering van uitstoot van *broeikasgassen*: in 2050 moeten de rijke landen deze met 80% verminderd hebben. Een mix van instrumenten is nodig: belasting over uitstoot, betere 'cap-and-trade'-programma's, meer regulering door de overheid op energiegebied; voorts moet er veel meer internationale samenwerking komen op het gebied van financiële ondersteuning en het uitwisselen van schone technologieën. Naast de markt zal de overheid ook sterk moeten optreden: het rapport roemt bijvoorbeeld het leiderschap van Californië, en betreurt het feit dat, ondanks de mooie woorden van de Europese Unie, het toch veel moeite kost EU-beleid betreffende vermindering van uitstoot te formuleren. Ontwikkelingslanden zullen zelf ook een industrie met lage uitstoot moeten ontwikkelen.

Hoofdstuk vier kijkt hoe de mens zich aan klimaatverandering moet aanpassen. Het zijn vooral ontwikkelingslanden waar overheden het geld ontberen om in structurele, adequate aanpassingen te investeren. Dit kan leiden tot wat Desmond Tutu 'aanpassingsapartheid' noemt. Het *Human Development Report* benadrukt dan ook hoe belangrijk het is dat de internationale gemeenschap op dit vlak samenwerkt en voldoende financiering in aanpassingsmogelijkheden stopt. Vanaf 2015 is er \$86 miljard per jaar nodig, wat tegen die tijd ongeveer 0,2% van het gemiddeld bruto nationaal product van de OESO-landen zal zijn, om ontwikkelingslanden te helpen zich tegen de gevolgen te weren.

Met het rapport schaarst het UNDP zich bij het koor van stemmen dat om actie vraagt en draagt het praktische oplossingen aan, naast het bespreken van reeds bestaand beleid. Het rapport is zeer degelijk geschreven.

De vele tabellen, grafieken, illustraties, bijdragen van gastschrijvers en *case studies* helpen om de zware tekst toe te lichten en te versterken. Het rapport schuwt verder niet de ernst van de situatie te benadrukken, maar geeft ook aan dat het financieel en technisch haalbaar is om de vervulling van de ergste klimaatveranderingsscenario's te voorkomen. Het belang van dit rapport ligt in het identificeren van het negatieve effect dat de gevolgen van klimaatverandering op de menselijke ontwikkeling zal hebben. Hiermee roept het op tot spoedige én moedige onderhandelingen.

Marloes Claassens

Marloes Claassens studeerde conflictstudies aan de Universiteit Utrecht en internationale vredes- en veiligheidsstudies aan King's College London. Zij is als stagiaire verbonden aan *Conflict Research Unit* (CRU) van Instituut Clingendael.

Nog geen Groene Revolutie in Afrika

H.J.W. Mutsaers:

Peasants, Farmers and Scientists – A Chronicle of Tropical Agricultural Science in the Twentieth Century.

Dordrecht: Springer, 2007; 607 blz.; 89,50 euro;
ISBN: 978-1-4020-6165-3

Dat er nogal eens wat misgaat binnen de ontwikkelingshulp – zeker aan Afrika – weten we inmiddels wel. Maar hoe dat precies gaat, ondanks alle goede bedoelingen, blijft meestal onduidelijk. Wat dat betreft voorziet dit boek in een behoefte, omdat de auteur concreet en gedetailleerd laat zien hoe jaren van (internationaal) landbouwkundig onderzoek in Afrika weinig resultaat hebben opgeleverd. Hij spreekt daarbij uit eigen ervaring en vertelt in een persoonlijke en leesbare stijl over nieuwe ontwikkelingen in dat onderzoek sinds de jaren '60. Net nu hulp aan de Afrikaanse landbouw weer volop in de belangstelling staat, geeft dit boek een waardevolle waarschuwing.

Het is vooral het verhaal van de mislukte 'Farming Systems Research' (FSR), een eind jaren '70 met veel enthousiasme door de onderzoekswereld omarmde benadering, waar jarenlang heel veel geld in is gepompt. Voortbouwend op ideeën van landbouweconomen als Norman Collinson en Hildebrand werd toen de (Afrikaanse) *peasant* (kleine zelfvoorzienende boer) herontdekt als een rationeel opererend wezen, dat binnen een moeilijke omgeving er het beste van maakte. In plaats van nadruk te leggen op 'moderne' landbouw, Westerse dus, met monoculturen geschikt voor kunstmest, irrigatie en mechanisatie, drong het besef door

hoe verstandig vaak de traditionele gemengde systemen waren, ook in Afrika. En in plaats van onderzoek per gewas te organiseren, zou meer naar landbouwproductie als onderdeel van een groter ecologisch geheel moeten worden gekeken. Holistisch en interdisciplinair, met een nauwe band tussen onderzoekers en boeren. Het onderzoek zelf zou ook veel meer op het land van de boeren moeten plaatsvinden dan op de proefstations, waar een veel te kunstmatige omgeving bestond voor succesvolle overdracht van experimenten naar de realiteit. Vanaf 1982 werkte de auteur mee aan de verbreiding van het evangelie van het FSR, aanvankelijk vanuit het International Institute of Tropical Agriculture in Ibadan, Nigeria.

Een massale beweging werd het, met een obsessie voor diagnose van (vrij evidente) boerenproblemen door sociale wetenschapslieden en landbouwkundigen, waarbij voortdurend nieuwe methodologieën werden ontworpen om maar zo holistisch en participatief mogelijk bezig te zijn. Maar de stap naar realistische experimenten op het land van de boeren, met en door hen, liefst met langetermijnperspectief, kon niet gezet worden. Door te veel nadruk te blijven leggen op wetenschappelijk en statistisch verantwoorde experimenten, werd de boer te veel een passieve ontvanger van onderzoek op zijn eigen land in plaats van de manager ervan, en mislukten nogal wat experimenten door desinteresse van deelnemers aan de steekproef. En door elk onderzoek aan zoveel (wetenschappelijke) voorwaarden te verbinden, werden kansen gemist om simpelweg nieuwe variëteiten met geïnteresseerde boeren uit te proberen. Van echte toepassingen van nieuwe ideeën en

technologieën was dus nog steeds geen sprake, en voorlichters bleven met lege handen staan, omdat niet goed duidelijk gemaakt kon worden wat nu precies een goede boer was. Sommigen deden namelijk alles goed, en op tijd, echte 'managers' dus, maar wat viel er nu precies over te dragen en hoe deed je dat vervolgens? Zo bleven onderzoekers navelstaren en te weinig geïnteresseerd in toepassingen van al hun activiteiten. En zo kwam de Groene Revolutie in Afrika dus geen stap dichterbij door dit ooit zo veelbelovende FSR.

De auteur onderbouwt zijn scepsis over de effecten van landbouwkundig onderzoek, vooral in Afrika, met nog veel andere voorbeelden, o.a. over modellenbouw, waarbij hij het (soms te) technische detail niet schuwt, maar hiervan gelukkig veel naar bijlagen verbant. Ook over ontwikkelingshulp in het algemeen en de (dubieuze) rol van donoren worden harde noten gekraakt. Lichtpuntjes ziet hij in de plantenveredeling, met nieuwe variëteiten zoals de droogtebestendige Nerica-rijst in West-Afrika, en in de al of niet biologische bestrijding van ziekten en pest.

Misschien dat Mutsaers iets te negatief is over 'Farming Systems Research', want al dat gediagnostiseer moet toch iets toepasbaars hebben opgeleverd? En de vraag of de Afrikaanse *peasant* wel een echte (moderne) boer kan worden, door hem betwijfeld, komt in een positiever daglicht te staan gezien allerlei arbeidsintensieve pogingen, vooral van niet-gouvernementele organisaties, boeren een betere positie in de marktketen te verschaffen. Dit varieert van paprika in Malawi, ananas in Ghana, tot tuinbouw in Kenia en vanille en honing in Uganda.

Hierbij wrekt zich ook het – door de auteur erkende – verwaarlozen van de sociaal-economische context en de rol van de markt. Want zolang er een subsidie op kunstmest was, gebruiken veel Afrikaanse *peasants* deze *input* wel degelijk. De huidige hoge prijzen voor veel gewassen maken herintroductie hiervan nu misschien ook weer mogelijk zonder subsidie.

En het ook door de auteur besproken succesvolle *Office du Niger*-project in Mali, een mooi stukje Groene Revolutie in Afrika, met vervijfvoudigde rijstopbrengsten, zou zonder de economische hervormingen in de jaren '80, leidende tot een halvering van de lokale munt (CFA franc) en toegenomen concurrentie tussen rijsthandelaren, nooit zo gunstig heb-

ben uitgepakt voor de boeren. Wat dat betreft blijven er toch wat vragen over na lezing van dit prikkelende betoog.

Dick Bol

Dr. Dick Bol is sinds 1970 als ontwikkelingssecundair o.m. economisch adviseur m.b.t. Afrika.

De bevrijde Marx en het wereldsysteem

Bart Tromp:

Karl Marx.

Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2007 (tweede, herziene uitgave); 247 blz.; 17,95 euro; ISBN: 978-90-5911-180-6

Vlak nadat Bart Tromp vorig jaar veel te vroeg was overleden, verscheen de tweede herziene uitgave van zijn boek over Karl Marx. In 1983 publiceerde Tromp de eerste uitgave, ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van Marx. In het voorwoord bij de nieuwe uitgave noemt hij dat moment 'net op tijd, of net te laat'. Daarbij doelt hij op het karakter van zijn boek als 'politiek-intellectuele interventie'. Het westers marxisme als intellectuele en wetenschappelijke onderneming was in 1983 al definitief op zijn retour, terwijl met de ineenstorting van de Sovjetunie enkele jaren later ook het faillissement van het 'politiek marxisme' werd uitgesproken. Toch is het de moeite waard kennis te nemen van deze nieuwe uitgave van Tromps boek over Marx. Niet alleen omdat Tromps beschrijving van leven en werk van Marx nog steeds de moeite waard is, maar ook omdat Tromp in deze nieuwe uitgave een hoofdstuk heeft toegevoegd over de betekenis van Marx voor de hedendaagse analyse van het wereldsysteem

nend kapitalisme.

Wat het eerste betreft, laat Tromp zien dat de ideeën van Marx duidelijk onderscheiden moeten worden van het 'orthodoxe marxisme', zoals dat door Marx' kompaan Engels aan het eind van het leven van Marx voor het eerst werd opgeschreven en door velen later is geïnterpreteerd als het ware marxisme. Tromp laat duidelijk zien dat er geen sprake kan zijn van één correcte en authentieke interpretatie van het werk van Marx. Dat bestaat uit veel journalistieke geschriften in bijvoorbeeld de *Rheinische Zeitung*, uit pamfletten als het *Communistisch Manifest* (1848), maar ook uit zijn lijvige hoofdwerk *Das Kapital* (1867). Het werk van Marx is op z'n minst onvoltooid en vaak ook intern tegenstrijdig. Waar hij rond 1850 kortstondig een jacobijns-revolutionaire opstelling kiest (een goed georganiseerde greep naar de macht van een voorhoedepartij), neemt hij daar spoedig weer duidelijk afstand van, wanneer hij de Communistenbond samen met Engels verlaat en stelt dat een sociale revolutie slechts mogelijk is met steun van de arbeidersklasse. Waar hij in het algemeen de stelling verdedigt dat de staat het uitvoerend comité is van de heersende klasse, voert hij bij zijn verklaring van de pro-Russische politiek van de Britse minister van buitenlandse zaken Lord Palmerston aan dat die politiek slechts in het belang van een kleine, goed ge-

organiseerde fractie van de heersende klasse was, maar nadelig was voor de burgerlijke klasse als geheel.

Tromp gaat echter niet zo ver te beweren dat je met Marx alle kanten op kan. Want de kern van al het gedachtegoed van Marx is zijn theorie van de geschiedenis. De mens is in de loop van de geschiedenis vervreemd geraakt van zijn wezen. De oorzaak ligt in de vervreemdende arbeid, waardoor mensen beheerst worden door producten van hun arbeid. Zo is een stelsel van productie en ruil ontstaan, dat het sociale leven is gaan reguleren, onafhankelijk van wat mensen zelf denken en willen. Het ontstaan van klassen en van staten hoort daarbij. Maar die vervreemding zal uiteindelijk worden opgeheven. Niet op grond van morele principes, maar omdat die vervreemding leidt tot steeds verdergaande ontmenselijking (*Verelendung*), die op zich zelf weer de voorwaarden schept voor de uiteindelijke bevrijding. De mens zal dan weer identiek zijn aan zijn wezen. Het communisme is de opheffing van die vervreemding. De vervreemdende arbeidsdeling en de gevolgen daarvan, zoals de sociale klassen en de scheiding tussen staat en maatschappij, zullen dan zijn verdwenen. Marx had het dialectische karakter van zijn redenering overgenomen van zijn leermeester Hegel, maar – zo schrijft Tromp – waar in de geschriften van Hegel God aan

het woord is, spreekt bij Marx de Geschiedenis. Die theorie van de geschiedenis bleef de kern van Marx' denken, maar uitgewerkt was zij niet en al helemaal niet empirisch getoetst. Dat laatste hoefde volgens Marx ook niet, want hij achtte zijn these 'wetenschappelijk' al bij voorbaat bewezen.

Marx' geschriften zijn *work-in-progress*. Zijn kolossale denkracht zette hij voor allerlei doelen in, maar zelden maakte hij iets echt af. Ook zijn meesterwerk *Das Kapital* heeft hij niet zelf afgerond. Het eerste deel verscheen in 1867, maar het tweede en derde deel verschenen na zijn dood, nadat zij persklaar waren gemaakt door Engels. In *Das Kapital* werkte Marx zijn kritiek op de burgerlijke productiewijze verder uit. De meerwaardetheorie, de uitbuitingstheorie en de noodzakelijke ondergang van de burgerlijke productiewijze komen erin aan de orde. Marx mengde zich daarmee in de discussie over de 'politieke economie', zoals de toenmalige wetenschap die de maatschappij bestudeerde, werd genoemd. Hij deed dat volgens Tromp op 'bij flarden briljante' wijze, waarbij de werken van Ricardo of John Stuart Mill 'monumenten van saaiheid' zijn. Tromp wijst daarbij – in navolging van Francis Wheen – op het kunstzinnige, literaire belang van Marx' werk. Maar tegelijk is het werk van Marx soms erg langdradig, al was dat een bewuste keuze van Marx om serieus genomen te worden door het Duitse publiek: 'omdat de Duitsers nu eenmaal alleen maar in dikke boeken geloven', zo schreef Marx aan zijn vrouw Jenny.

Bedoeld als 'theoretische bijbel' voor het proletariaat, schoot *Das Kapital* door zijn omvang, zijn losse einden en zijn langdradigheid zijn doel voorbij. Pas nadat Engels het gedachtegoed van Marx tot een samenhangende leer had gecodificeerd (het 'orthodox marxisme'), kreeg het een brede receptie. Marx zelf zou het dogmatisch karakter

van het orthodox marxisme echter verafschuwen. 'Als dit marxisme is, dan ben ik geen marxist,' voegde Marx zijn schoonzoon Lafargue eens toe. Tromp legt hier grote nadruk op, omdat hij zich bij zijn beschrijving van Marx afzet tegen de tamelijk dogmatische interpretaties van het werk van Marx die in West-Europa in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw *en vogue* waren. Door te benadrukken dat Marx alleen in zijn historische context begrepen kan worden, wilde Tromp met zijn boek inderdaad een 'politiek-intellectuele interventie' plegen.

De mode van het marxisme mag dan voorbij zijn, Tromps erudiete boek is daarmee nog niet overbodig. Integendeel. De kennis van de werken van Marx bij het grote publiek, voor zover nog aanwezig, is vaak nog steeds op clichés van het 'orthodox marxisme' gebaseerd. 'De ontbinding van het marxisme in politiek zowel als intellectueel opzicht', zo schrijft Tromp in het nieuw toegevoegde laatste hoofdstuk, 'heeft Marx echter bevrijd. Hij kan eindelijk gezien worden als degene die hij is, een man van zijn tijd...' Door die bevrijding kunnen ook de inzichten van Marx beter op hun waarde worden geschat. Van zijn economische theorie is weinig overleefd. Maar Marx' analyse van de structuur en dynamiek van het kapitalisme heeft volgens Tromp deels de basis gelegd voor de tegenwoordige *wereld-systeemanalyse*. Omdat Marx zelf gevangen bleef in het systeem van de toenmalige politieke economen, kwam hij niet erg ver met zijn analyse van kapitalisme. Na hem zouden Weber, Braudel en Wallerstein er wel in slagen die analyse verder te brengen.

Tromp gebruikt het nieuwe laatste hoofdstuk van zijn boek vooral om de ideeën van zijn 'held' Immanuel Wallerstein nog eens te presenteren. De socioloog Wallerstein (1930 -) deelt met Marx het inzicht dat het kapitalisme 'de fundamentele factor van sociale

verandering in de moderne wereld' is, maar zijn wereld-systeemanalyse laat zich niet opsluiten in de klassieke politieke economie, met haar fixatie op loonarbeid. Accumulatie van kapitaal kan volgens Wallerstein op veel meer manieren geschieden. Bovendien heeft hij het vooruitgangsoptimisme van Marx (na het kapitalisme volgt onherroepelijk de betere wereld van het socialisme) achter zich gelaten. Vanaf de middeleeuwen heeft het kapitalisme zich vanuit West-Europa steeds verder over de wereld verspreid, totdat het rond 1900 een wereldeconomie was geworden. Vanaf die tijd maakte de uitbreiding van het kapitalisme plaats voor een intensivering: steeds meer terreinen van het maatschappelijk leven werden onderworpen aan de logica van het kapitalisme. Ook bij Wallerstein is dit een historisch proces, in de zin dat het kapitalisme eindig is, omdat het op ecologische, economische en ideologische grenzen zal stuiten. Maar anders dan bij Marx volgt hierna niet noodzakelijkerwijs een betere situatie, maar kan er op de puinhopen van het kapitalisme evengoed een (nieuwe) wanorde ontstaan.

Tromp voert in het laatste hoofdstuk nauwelijks literatuur aan die na de eerste uitgave van zijn boek in 1983 is verschenen. In die zin is het geen echte actualisering. In plaats daarvan gebruikt hij dat hoofdstuk om de betekenis van Marx en Wallerstein voor het huidige debat over de 'globalisering' te schetsen. Het is een aanzet, waarvan men had gehoopt dat het Tromp gegeven was geweest die schets uit te werken in een nieuwe 'politiek-intellectuele interventie'.

Ruud Koole

Prof.dr R.A. Koole is hoogleraar Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Leiden.